

Eshqurbonova Aziza Bozor qizi

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: eshkurbanovaaziza@gmail.uz

UDK: 801.8 (201.7)

DIALOGIK NUTQ – LINGVISTIK TADQIQOTLAR MANBAI

Annotatsiya. Yaqin zamonaviy tilshunosligimizda shaxslararo muloqot masalalarining inson madaniyatining tarkibiy qismi sifatida, dialogik nutqning mavjudligi asosiy shakli sifatidagi dolzarbligi tasodifiy emas. Hozirgi zamon tilshunosligida soʻzlovchi shaxs muammosi va uning dialogik nutq jarayonida tutgan oʻrni toboro muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu maqolada dialogik nutq boʻyicha dunyo va oʻzbek tilshunosligida qilingan va oʻrganilishi kutilayotgan ishlar tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: dialog monolog, ellipsis, dialogik birlik, toʻliqsiz gaplar, nutq akti, diskurs.

Эшқурбонова Азиза Бозор қизи

Докторант Термезского государственного университета

ДИАЛОГИЧЕСКАЯ РЕЧЬ - ИСТОЧНИК ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Актуальность вопросов межличностного общения как компонента человеческой культуры, как основной формы существования диалогической речи в нашем современном языкознании не случайна. В современном языкознании все большую актуальность приобретает проблема говорящего и его роли в процессе диалогической речи. Исходя из этого, в данной статье представлены проделанные и ожидаемые к изучению в мировом и узбекском языкознании работы по диалогической речи. исследовано. сделано

Ключевие слова: диалог, монолог, эллипсис, диалогическое единство, неполные предложения, речевой акт, дискурс.

Eshqurbonova Aziza Bozor qizi

Doctoral student of Termiz State University

DIALOGICAL SPEECH - A SOURCE OF LINGUISTIC RESEARCH

Annotation. The relevance of issues of interpersonal communication as a component of human culture, as the main form of existence of dialogic speech in our modern linguistics is not accidental. In contemporary linguistics, the problem of the speaker and his role in the process of dialogic speech is becoming more and more important. Based on this, in this article, the works done and expected to be studied in world and Uzbek linguistics on dialogic speech are researched. done

Key words: dialogue, monologue, ellipsis, dialogic unity, incomplete sentences, speech act, discourse.

Kirish

So‘nggi yillarda tabiiy va ijtimoiy –gumanitar fanlar inson, uning jamiyatdagi o‘rni, xulq-atvori, ijtimoiy pozitsiyalari haqida juda ko‘p bilimlarni to‘plagan. Bu borada yuzaga keladigan eng muhim masala bu inson “men”ining haqiqiy substantiv asoslaridir. [1] Insonning “men” mavzusi qisman boshqa men mavjudligini nazarda tutgan holda har doim munozarali va muammoli bo‘lib kelgan. 20- asr boshlarida M.Breshchi tomonidan tilshunoslik birinchi navbatda insonga o‘zi haqida gapirib beruvchi fan ekanligi haqidagi qoidani ilmiy foydalanishga kiritish natijasi shundan iboratki bo‘ldiki, har qanday kommunikativ hodisa tilshunoslikda birinchi navbatda uning markazida so‘zlovchi turgan hodisa sifatida qaralishi mumkin bo‘ldi. Biz ko‘rishimiz mumkinki, yaqin zamonaviy tilshunosligimizda shaxslararo muloqot masalalarining inson madaniyatining tarkibiy qismi sifatida, dialogik nutqning mavjudligi asosiy shakli sifatidagi dolzarbligi tasodifiy emas. Hozirgi zamon tilshunosligida so‘zlovchi shaxs muammosi va uning dialogik nutq jarayonida tutgan o‘rni toboro muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili

Dialogik nutqni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish 1920-1930-yillarda boshlangan. XX asrda L.V. Shcherboy Lusat serblarining tilini o‘rganish va kuzatish jarayonida olim uning ma’ruzachilari monolog nutqidan qochishlarini payqadi. Shunday qilib, dialogning tabiiyligi va monologning sun’iyligi haqidagi

tezis ilgari surildi. L.P.Yakubinskiyning 1923-yilda nashr etilgan “Dialogik nutq to‘g‘risida” asarida ham shunga o‘xshash fikrni uchratish mumkin. Olim ushbu asarida dialogni monologdan ko‘ra ko‘proq tabiiy hodisa ekanligini, monolog ham o‘z navbatida, “tabiiy” dan ko‘ra ko‘proq “madaniy” hodisa ekanligini ta’kidlab o‘tadi hamda dialogik nutqni o‘rganishning muhim masalalari va muammolarini hamda tadqiqotning mumkin bo‘lgan sohalarini belgilaydi. [2]

Jahon tilshunosligida dialog tilshunosligiga qiziqishning yangi to‘lqini 20-asrning oxirida, E.V. Paducheva ta’kidlaganidek “dialogning tuzilishiga kirishga imkon beradigan kontseptual apparat ishlab chiqilgan” bir paytda kuzatildi [3]. Bu vaqtda dialog replikalarining semantik va strukturaviy xususiyatlarini, ularning bog‘lanish ko‘rsatkichlarini va umumiy qonuniyatlari Arutyunova va Paducheva tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa, [4] A.R.Balayan, D.S. Zonenashvili, G.O.Vinokur, E.V.Paducheva dialogning tuzilishi va faoliyati, dialogik birlik doirasidagi replikalar - bayonotlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash borasida tadqiqotlar olib borishgan. Bu tadqiqotlar dialogning har bir turiga o‘zining matndagi vazifasi, so‘zlashuv nutqi va badiiy matndagi dialoglarni tahlillash va qiyoslash nuqtai nazaridan tabaqalashtirilgan yondashuv bilan tavsiflanadi . Bu davrda nutqiy aktlar nazariyasi tomonidan olingan natijalardan dialogni o‘rganishda foydalanishga katta qadam qo‘yildi: bir tomondan, nutq akti alohida emas, balki dialog kontekstida ko‘rib chiqiladi, ikkinchi tomondan, pragmatik jihat nutq aktini, uning muvaffaqiyat sharoitlari, ishtirokchilari, ularning taxminlari, nutqiy harakatlarning bir-biriga mos kelish qonuniyatlari va boshqalar bilan mohiyatan o‘z ichiga olgan dialogni o‘rganish vazifalarida ishtirok etadi. Shunday qilib, 1980-yillarda dialog doirasida nutq aktining ishlashini ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan asarlar paydo bo‘ldi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning tilshunoslik sohasida keng qo‘llaniladigan analiz, sintez va qiyosiy tahlil metodlaridan keng foydalanildi.

Tahlillar va natijalar

N.Yu.Shvedova replika va dialogik birliklarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratgan holda, u replikalarning qismlari sintaktik bog'liqlikning ma'lum qoidalariga ko'ra bog'lanishini hamda replikalarning bu birikmasi bir butun sifatida dialogning kommunikativ birligi ekanligini ta'kidlaydi va dialogning asosiy kommunikativ birligi sifatida "dialogik birlik" atamasini taklif qildi [5]. I. P. Svyatogor ham o'z tadqiqotlarida dialogik birlik tarkibidagi replikalarning o'zaro bog'liqligini leksik, grammatik, intonatsion va kommunikativ jihatdan tavsiflaydi. [6]. Dialogik birliklarning tuzilishi va tipologiyasini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ishlar qilingan: M.B.Mixlina, M.I.Rusina va V.E.Kucherenosov rus va xorijiy til material bo'yicha har xil turdagi dialogik birliklarni, G.G.Muxametova, L.V.Lisochenko kabi olimlar badiiy dialogdagi dialogik birliklarning funksional, semantik va sintaktik xususiyatlarini tadqiq etishgan. M.L.Makarov dialogik birliklarning qiyosiy tipologik tavsifini ishlab chiqish va yaratish bo'yicha izlanishlar olib borganligini kuzatishimiz mumkin..

O'zbek tilshunosligida dialogik nutqni o'rganishga bo'lgan qiziqish 20-asrning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan. A.Hazratqulovning dialogik nutq tadqiqiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasida so'zlashuv nutqida uchraydigan savol-javob shaklidagi dialog va uning to'liqsiz gaplardan farqi, dialog va monolog o'rtasidagi tafovut kabi masalalar tadqiq qilingan. Mazkur muallifning dialogdagi to'liqsiz gaplar, dialogdagi savol-javob shakllarining sintaktik jihati va dialogdagi bir tarkibli gaplar tadqiqi berilgan "O'zbek dialogik nutq sintaksisi" nomli monografiyasi dialogni asosiy o'rganish obyekti sifatida o'rganilgan dastlabki ish desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu monografiyada muallif o'zigacha o'rganilgan ishlarda, dialogga, asosan, lingvostilistik nuqtai nazaridan qaralganligini ta'kidlab o'tadi hamda dialogni ham adabiy tilga ham jonli so'zlashuv nutqiga xos hodisa ekanligini ta'kidlaydi. [7.] N.Mahmudovning nomzodlik dissertatsiyasining "Dialoglarda ellipsis" deb nomlangan ikkinchi bobida dialogik nutqni harakterlovchi hususiyatlar haqida fikr yuritiladi. Muallif dialogni umumiy mavzuda suhbatlashuvchi ikki va undan ortiq ishtirokchilarning nutqi sifatida baholaydi. [8] Mazkur ishning o'zbek tilshunosligidagi qimmatini

shundaki, unda ilk bora dialogik nutqning sintaktik xususiyatlari bilan birgalikda mazmuniy tomonlari situativ va kontekstual ellipsis doirasida ochib berilgan.

Dialog hamda uning badiiy asardagi o'рни to'g'risida akademik M.Qo'shjonov o'zining "Ijod saboqlari" kitobida qisqa va umumiy ma'lumot bergan. Tilshunos O'.Lafasovning "Dialogik nutqda subyektiv modallikning ifodalanishi" mavzusidagi nomzodlik ishida dialogik nutq tarkibida modal so'zlarning qo'llanilishi to'g'risida fikr yuritiladi. Muallif ushbu tadqiqotida dialogning besh asosiy xususiyatini keltirib o'tadi: 1. Nutqda ikki yoki undan ortiq kishining ishtiroki. 2. Nutq sur'atining nisbatan tez bo'lishi. 3. Fikrni tez anglab javob qaytarish. 4. Nutq vaziyati. 5. Fikrning voqelikka bog'liqligi, so'zlovchining va suhbatdoshning fikrga munosabati. [9] Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida dialogik nutq masalalarini ilmiy asosda o'rganish o'tgan asrning 60-70-yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda yaratilgan tadqiqotlar sirasiga A.Boboyeva, A.Shomaqsudov ilmiy izlanishlarini alohida e'tirof etish mumkin. Mazkur manbalarda dialogik nutqning xususiyati va uning monologik nutq shaklidan farqli tomonlari, dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gaplar, dialogik nutqdagi so'z tartibi kabi masalalar xususida so'z yuritiladi. Chunonchi, A.Boboyeva to'liqsiz gaplarning yuzaga kelishi o'z tabiatiga ko'ra dialogik nutq bilan ayniqsa, so'zlashuv nutqi bilan bog'liq hodisa ekanligini ta'kidlaydi. [10] An'anaviy tilshunoslikda dialogik nutqning tadqiqi, asosan, sintaktik va semantik yo'nalishda tahlil etilgan bo'lsa, L.Raupovanning ishida mavzuning sintaktik va semantik tomonlari bilan birga pragmatik va sotsial tomonlariga ham e'tibor qaratilgan.[11] F.Karimova o'z tadqiqotida dialogik nutqning lingvopragmatik xususiyatlari masalasiga to'xtalib, savol-javob tipidagi dialogik birliklarni pragmatik jihatdan tahlil qilganligini kuzatishimiz mumkin.[12] Shuningdek, ayrim ishlarda dialogdagi, dialogik strukturadagi hamma hodisalar adabiy normativ hodisa emasligi, shu bois bu muammoni manbalarda adabiy til asosida o'rganish, ya'ni tadqiqot obyekti bo'lgan dialogik nutqni adabiy til tushunchalari bilan birgalikda qo'llash munozarali ekanligi ta'kidlanadi.

Xulosa

Zamonaviy tilshunoslikda dialogik nutqni o'rganish til ilmidagi dolzarb tadqiqot sohasi hisoblanadi. Badiiy asardagi personajlar dialogini uning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish va muallifning personajlarning dialogik nutqi orqali amalga oshirilgan niyatini tahlil qilish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish, dialogik nutqning sotsiolingvistik, pragmalingvistik hamda lingvomadaniy tomonlarini tadqiqi etish tilshunoslar oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Берестнев Г.И. Самосознание личности в аспекте языка // Вопр. языкознания. - 2001. - №1. - С. 60-84.
2. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Избранные работы: Язык и его функционирование. – Москва: Наука, 1986. – С. 10-58.
3. Падучева Е.В. Тема языковой коммуникаций в сказках Льюиса Керрола // Семиотика и информатика. - 1982. - Вып. 18.-е. – С. 76-119.
4. Арутюнова Н.Д. Некоторые типы диалогических реакций и “почему” реплики в русском языке. - ИДВШ, ФН, 1970, № 3.
5. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – Москва: 1960.
6. Святогор И.П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке. – Калуга: 1960.
7. Hazratqulov A. O'zbek tili dialogik nutq sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1991.
8. Махмудов Н.М. Эллипсис в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1977.
9. Lafasov O'. Dialogik nutqda subyektiv modallikning ifodalanishi: Filol. fan. nomz... diss. ... avtoref. – Toshkent: 1996.
10. Boboyeva A. Hozirgi o'zbek adabiy tilida to'liqsiz gaplar. – Toshkent: 1978.
11. Raupova L. Dialogik diskursdagi polipredikativ birliklarning sotsiopragmatik tadqiqi. filol. fan. dok.. ... diss. avtoref. – Toshkent: 2012.
12. Karimova F. O'zbek tilidagi dialogik nutqning lingvopragmatik xususiyatlari. Filol.fan.bo'yicha PhD diss.avtoref. – Toshkent: 2021.